

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ - تاریخ تشیع

موضوع:

بررسی رویکرد علمای دوره شاه سلیمان صفوی
نسبت به پذیرش ولایت حاکم جائز

نگارش:

سهیلا دانشور

استاد راهنما:

دکتر مسلم سلیمانی یان

استاد مشاور:

دکتر سیاوش یاری

شهریورماه ۱۴۰۰

به نام خدا

بررسی رویکرد علمای دوره شاه سلیمان صفوی نسبت به پذیرش
ولایت حاکم جانر

نگارش:
سهیلا دانشور

پایان نامه ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی لازم برای اخذ
درجه کارشناسی ارشد

در رشته ی:
تاریخ - تاریخ تشیع

در تاریخ ۱۴۰۰/۰۶/۲۷ توسط هیات داوران زیر ارزیابی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

دکتر مسلم سلیمانی یان ، استادیار گروه تاریخ دانشگاه ایلام (راهنما و رئیس هیئت داوران).....

دکتر سیاوش یاری، دانشیار گروه تاریخ دانشگاه ایلام (مشاور).....

دکتر سیدمحمد طاهری مقدم ، استادیار گروه تاریخ دانشگاه ایلام (داور).....

دکتر مرتضی اکبری، استادیار گروه تاریخ دانشگاه ایلام (داور).....

دکتر امیر سهامی، استادیار گروه ریاضی (ناظر تحصیلات تکمیلی).....

شهریور ماه ۱۴۰۰

اظهار نامه دانشجو

موضوع پایان نامه: بررسی رویکرد علمای دوره شاه سلیمان صفوی نسبت به پذیرش ولایت حاکم جائز

استاد راهنما: دکتر مسلم سلیمانی یان

نام دانشجو: سهیلا دانشور

شماره دانشجویی: ۹۸۱۴۱۱۸۰۷

اینجانب سهیلا دانشور دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ- تاریخ تشیع دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و در صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می‌باشد و در مورد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشاره شده است. به علاوه گواهی می‌نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری در هیچ جا ارائه نشده است و کلیه حقوق معنوی این اثر به دانشگاه ایلام تعلق دارد. مقالات مستخرج از پایان نامه، ذیل نام دانشگاه ایلام (Ilam University) به چاپ خواهد رسید و در تدوین متن پایان نامه چارچوب (فرمت) مصوب دانشگاه را به طور کامل رعایت کرده ام. ضمناً متعهد می‌شوم حداکثر ظرف مدت ۶ ماه از تاریخ دفاع نسبت به صحافی و تسویه حساب با دانشگاه اقدام نماید، در غیر اینصورت از حمایت‌های مالی مرتبط با پایان نامه صرف نظر خواهم کرد.

امضا دانشجو

تاریخ: ۱۴۰۰/۰۷/۰۳

تقديم:

به پدر و مادرم که مدیون زحمات بی شائبه آنان در زندگیم هستم. همچنین تقديم به روح همسرم حاج مجتبی صادقی که یار و یاور زندگیم بود.

سپاسگزاری

انجام این اثر مدیون راهنمایی‌ها و مساعدت استادان بزرگواری است که باید از آنان تقدیر و تشکر به عمل آید. نخست باید از جناب آقای دکتر مسلم سلیمانی یان یاد کرد که زحمت راهنمایی این تحقیق را تقبل نمودند. تحقیق حاضر به یمن زحمات و راهنمای‌های فاضلانه و بی دریغ این استاد فرزانه تحقق یافته است. همچنین باید از جناب آقای دکتر سیاوش یاری یاد نمود که به عنوان استاد مشاور در جهت تهیه و تدوین این تحقیق تذکرات ارزنده و بایسته‌ای را ارائه نمودند. در ضمن از کلیه اساتید دوران تحصیلم در مقطع کارشناسی ارشد همچون دکتر سید محمد طاهری مقدم، دکتر شیرخانی و دکتر مرتضی اکبری که در محضر آن اساتید کسب علم کردم تشکر و قدردانی دارم. در پایان از داوران محترم این پایان نامه که زحمت داوری آن را متقبل می‌شوند تشکر می‌کنم.

چکیده

تأسیس حکومت فراگیر شیعه مذهب صفوی در ایران، زمینه ساز تحول در مناسبات دین و دولت شد. علما به عنوان بخش مهمی از نهاد مذهب در شرایط ویژه و تاریخی قرار گرفتند. رویکرد علمای دوره شاه سلیمان صفوی نسبت به پذیرش ولایت حاکم جائر مسئله اساسی این پژوهش است که با رویکرد توصیفی - تحلیلی مورد بررسی و قرار می‌گیرد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که صفویان خدمات برجسته‌ای به مذهب تشیع، شیعیان و علمای شیعی داشته‌اند و آنها را از اقلیتی تحت ظلم و فشار به اکثریت تبدیل کرده و در قدرت سهیم نمودند. استقرار دولت صفوی در ایران به عنوان نخستین حکومت مستقل شیعی مقتدر در تاریخ اسلام، موجب شد تا بحث تأیید این دولت و همکاری و عدم همراهی با آن به یکی از مباحث مهم جدید در حوزه تفکر و اندیشه سیاسی و حتی نظرات فقهی علمای بزرگ این دوران شود. تشکیل حکومت صفوی با وجود منافع عمده‌ای که برای شیعیان داشت، موجب مسأله‌ای اساسی بود و علما و فقهای شیعه را با شرایط پیچیده‌ای روبرو کرد؛ آنها چه رویکردی را می‌بایست اتخاذ کنند: آیا با نادیده گرفتن اقدامات و خدمات صفویان به تشیع، آنها را نیز مصداق حکومت‌های جور و غاصب تلقی کنند که این اقدام خود می‌توانست زمینه تضعیف حکومت صفوی و به تبع آن تضعیف مذهب تشیع را فراهم کند و یا با اتخاذ رویکردی جدید و چرخشی اساسی در فقه سیاسی شیعه به تقویت حکومت صفوی، مذهب تشیع و جایگاه خود علما و فقهای شیعه همت گمارده و مسأله غاصب بودن حکومت‌ها در عصر غیبت را حل نماید.

کلید واژه‌ها: صفویه، علما، شاه سلیمان، ولایت، حاکم، جائر

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	۱
فصل اول: کلیات تحقیق	۱
۱-۱- بیان مسأله	۲
۲-۱- پیشینه تحقیق	۳
۳-۱- ضرورت انجام تحقیق	۴
۴-۱- سؤالات کلی و فرعی تحقیق	۴
۱-۴-۱- سوال اصلی	۴
۲-۴-۱- سؤالات فرعی	۴
۵-۱- هدف‌ها و کاربردهای مورد انتظار از انجام تحقیق	۵
۶-۱- جنبه جدید و نوآوری تحقیق	۵
۷-۱- روش تحقیق	۵
فصل دوم: بررسی مفهوم حاکم جائر از دیدگاه علما و پیشینه همکاری علما با حاکمان ...	۶
مدخل	۷
۱-۲- مفهوم حاکم جائر از دیدگاه علمای شیعه و اهل سنت	۷
۲-۲- سیر تطور تاریخی همکاری علما با حکام جور	۱۰
۳-۲- دیدگاه علمای متقدم درباره حکومت‌ها	۱۲
۴-۲- حکومت صفوی و فقه سیاسی شیعه	۱۳
۵-۲- مشروعیت حکومت صفوی	۱۴
۶-۲- فقه دوره صفوی	۱۶
۷-۲- ادوار مختلف فقه سیاسی شیعه	۱۷
۸-۲- تعامل و همکاری علما شیعه با حکومت‌ها	۱۷
۹-۲- نیاز دولت صفوی به فقهای شیعی مهاجر	۱۹
۱۰-۲- سیر مشارکت علما در دولت صفوی	۲۲
فصل سوم: بررسی دیدگاه‌های علمای شیعه در باب همکاری با دولت صفویه	۲۵
مدخل	۲۶
۱-۳- بازآفرینی زمینه‌های سیاسی- اجتماعی در منظرگاه سیاسی علمای شیعی از سقوط بغداد تا برآمدن صفویان	۲۷

- ۲-۳- دیدگاه‌های علمای شیعه دوره صفویه درباره همکاری با نهاد حکومت ۲۹
- ۳-۲-۱- گروهی از علما که مخالف همکاری با حکومت صفوی بودند ۳۰
- ۳-۲-۲- دیدگاه علمای موافق همکاری با حکومت صفوی ۳۱
- ۳-۳- علل و عوامل همکاری دولت صفوی و عالمان شیعه ۳۲
- ۳-۴- قدم اول برای همکاری از طرف علما یا پادشاهان ۳۲
- ۳-۵- رابطه علما و دولت صفوی در سایه خطبه‌های جلوس ۳۳
- فصل چهارم: بررسی دیدگاه علمای عصر شاه سلیمان در رابطه با همکاری با سلطان ۳۴**
- ۳۵- مدخل ۳۵
- ۴-۱- بررسی اوضاع اجتماعی و سیاست مذهبی در زمان شاه سلیمان ۳۵
- ۴-۲- موقعیت اجتماعی علما در دوره سلطنت شاه سلیمان ۳۶
- ۴-۳- مناصب علما در دوره صفوی ۳۷
- ۴-۴- مشروعیت نظم سلطانی ۳۸
- ۴-۵- مشروعیت سلطنت در عصر صفویه ۳۹
- ۴-۶- تحول در تلقی از احکام فقهی ۴۰
- ۴-۷- بر پایی نماز جمعه و مشروعیت حکومت صفوی ۴۱
- ۴-۸- وضع صوفیه در دوره شاه سلیمان و رویکرد علامه مجلسی ۴۱
- ۴-۹- عالمان شیعه در مواجهه با صوفیه را می توان در سه دسته قرار داد: ۴۱
- ۴-۱۰- سیر تاریخی ولایت فقیه ۴۳
- ۴-۱۱- سیر تکامل اجتماعی ولایت در سطح نخبگان اجتماع ۴۴
- ۴-۱۲- ولایت فقیه از دیدگاه علامه مجلسی ۴۵
- ۴-۱۳- دولت صفویه و فقه سیاسی شیعه ۴۶
- ۴-۱۴- ضرورت حکومت از دیدگاه علمای دوره شاه سلیمان ۴۶
- ۴-۱۵- همکاری با حاکم جائر در نگاه علامه مجلسی ۴۷
- ۴-۱۶- اندیشه سیاسی محقق سبزواری ۵۰
- ۴-۱۷- امر به معروف و نهی از منکر و مقابله با حاکم جائر ۵۲
- ۴-۱۸- زمانه و عصر محقق خوانساری ۵۴
- ۴-۱۹- محقق خوانساری و اندیشه سیاسی ۵۴
- ۴-۲۰- انگیزه محقق خوانساری از همکاری با حکومت جور ۵۶

۴-۲۱- مصادیق سلطان عادل در تقابل با سلطانیات از نگاه فقهای عصر شاه سلیمان (عدل و اخلاق

سیاسی در امور کشورداری) ..... ۵۷.

نتیجه ..... ۶۰.

منابع و مأخذ ..... ۶۲.

مقدمه

با شکل‌گیری دولت صفوی و رسمیت یافتن مذهب تشیع، عصر جدیدی در تاریخ تحولات ایران آغاز گردید و شرایط جدیدی برای جامعه شیعی و علما و فقهای شیعه به وجود آمد و با بر تخت نشستن صفویان، مرحله‌ای جدید در اندیشه و عمل سیاسی شیعه به وجود آمد. تا قبل از شکل‌گیری حکومت صفوی، اگر چه حکومت‌ها و دولت‌های شیعی را هم داشتیم، ولی هیچ کدام از این دولت‌ها نتوانسته بودند که یک دولت فراگیر را شکل بدهند و بار دیگر تمدن ایران را احیا کنند. در قرون نخستین تا زمانی که خلافت عباسی وجود داشت همواره حکومت‌های ایرانی مشروعیت خود را از خلافت عباسی اخذ می‌کردند و پس از آن با حمله مغول، سقوط خلافت عباسی در بغداد رقم خورد و فضا برای شیعیان باز تر شد. در قرون هفت و هشت و نه هجری این فضا به گونه‌ای باز شد که حتی برخی ایلخانان مذهب تشیع اختیار می‌کردند و پس از آن دولت‌هایی مانند سرداران و آل جلایر و قراقویونلوها حکومت‌ها و دولت‌های شیعی را تشکیل دادند، ولی همین حکومت‌ها نتوانستند ایران را یکپارچه کنند و تنها صفویان بودند که توانستند تحولات عمده‌ای را در ایران ایجاد کنند. علاوه بر یکپارچه سازی ایران و مشخص کردن حدود و مرزهای این کشور، ایجاد مذهب رسمی تشیع به عنوان مذهبی که جایگزین مذاهب و فرقه‌های سنی مذهب شده بود و یکپارچه سازی ایران از نظر مذهبی یکی از اقدامات حکومت صفوی بود. عناصری که از این زمان وارد عرصه سیاسی - اجتماعی شدند نقش حساس و کلیدی در تحولات جامعه ایران ایفا کردند. یکی از این عناصر علما و فقهای شیعه هستند که از این زمان با شرایط پیچیده‌ای روبرو و ناگزیر به انتخاب در شرایط جدید بودند. آنها یا باید هم چنان به رویکرد اندیشه سیاسی شیعه در غاصب دانستن هر گونه حکومت در غیاب معصوم وفادار بمانند و یا اینکه با چرخش اساسی، رویکرد جدیدی اتخاذ کنند. علما اکنون با دولتی مواجه شده بودند که از سوی تشیع را به آیین رسمی کشور تبدیل کرده بود و از علمای شیعی حمایت می‌کرد و آنها را در جایگاه مناسبی قرار داده بود، ولی از سوی دیگر در فقه سیاسی شیعه مصداق حکومت جور محسوب می‌شد. علاوه بر این، گسترش تشیع در سرزمین ایران و گسترش حوزه جغرافیایی تشیع و همچنین بروز پیاپی مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در جامعه شیعی علما را با شرایط و واقعیات عینی پیچیده‌ای روبرو ساخت که علما باید رویکرد خود را انتخاب می‌کردند. سلاطین صفوی، به دلایلی چون رفع برخی تهدیدهای داخلی و خارجی و تثبیت و تقویت حکومت خود، به جلب حمایت و همکاری برخی علمای شیعی رو آوردند. در مقابل علما نیز به انگیزه‌هایی مانند امید به اجرایی شدن بخشی از آرزوهای تاریخیشان به این دعوت روی خوش نشان دادند، رابطه بین علمای شیعی و سلاطین صفوی، فراز و فرودهای زیادی داشت. بنابراین می‌توان گفت در اواخر این دوره، علما نتوانستند با فایق آمدن تدریجی بر حاکمیت، تقریباً به قدرت غالب در حکومت صفوی تبدیل شوند. پس با نگاهی کلی میتوان گفت که رابطه این دو نهاد، رابطه‌ای دو طرفه بوده و در عین همراهی و همکاری نسبی با یکدیگر، کارگزاران هر یک از این دو نهاد به

دنبال اهداف خود بودند. این پایان نامه دارای چهار فصل بدین شرح می باشد: فصل اول شامل کلیات تحقیق است. فصل دوم در مورد بررسی مفهوم حاکم جائر از دیدگاه علما و پیشینه همکاری علما با حاکمان می باشد. فصل سوم به بررسی دیدگاه های علمای شیعه در باب همکاری با دولت صفویه پرداخته است. فصل چهارم در مورد بررسی دیدگاه علمای عصر شاه سلیمان در رابطه با همکاری با سلطان پرداخته است.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- بیان مسأله

در آغاز قرن دهم با قدرت یافتن صفویان در ایران، نخستین حکومت نیرومند با گرایش شیعی به وجود آمد. قبل از آن تلاش سیاسی عالمان شیعه در راه حفظ موجودیت شیعه و ماندگاری معارف شیعی بود و عالمان شیعی کمتر در مسائل سیاسی و حکومتی دخالت می کردند؛ ولی با قدرت گرفتن صفویه، شرایط مناسب شد و عالمان شیعی علاوه بر تلاش های پیشین، براساس اصل نیابت، بسیاری از کارهای حکومتی را بر عهده گرفتند. در آن دوره نفوذ عالمان دینی در حدی بوده که شاهان برای کسب مشروعیت و محبوبیت، مجبور بودند خود را به عالمان نزدیک سازند و عالمان از این فرصت برای تبلیغ و اجرای احکام الهی استفاده می کردند. از آنجا که دولت صفوی در به وجود آوردن مراکز مذهبی، توسعه کتب و آگاهی از اصول و قوانین تعلیمات دینی شیعه نیاز به کسانی داشت که به امور شرعی مردم رسیدگی و قوانین فقهی را به گونه ای قابل فهم، گردآوری و تعلیم دهند، به این منظور علمای شیعه به دعوت دربار صفوی از لبنان و نقاط دیگر به ایران آمدند و از همان اوایل بالاترین مقام را در دولت صفوی در اختیار گرفتند. ارتباط فقها و علمای شیعه با حکام صفوی، به معنای تایید آنها نبوده است؛ بلکه علمای شیعه از انتقاد و امر به معروف و نهی از منکر کوتاهی نکرده و به وظیفه خود عمل می کردند چنانکه در دوره شاه اسماعیل اول، محقق کرکی بسیاری از امور دینی را در دستگاه وی حل فصل می کرده است و یا علامه مجلسی یکی از عالمان برجسته در زمان حکومت شاه سلیمان که از طرف شاه به عنوان شیخ الاسلام اصفهان تعیین شد و به مدت هفت سال در دوران سلطنت شاه سلیمان شیخ الاسلام اصفهان بود و این سمت را تا پایان حیات شاه سلیمان عهده دار بود بعد از محقق کرکی، علامه مجلسی از علمای برجسته دوره صفویه می باشد علامه مجلسی مانند دیگر فقها معتقد بود که حکومت در صورت رعایت عدالت و رأفت، مشروعیت دارد و در صورت دور شدن از عدالت، مقبولیت آن مخدوش می شود. یکی دیگر از علمای طراز اول در عهد شاه سلیمان، محقق خوانساری می باشد که در امور سیاسی و اجتماعی مداخله و مناصبی را عهده دار بود. از سمت های مهم دوره صفویه، «شیخ الاسلامی» است که محقق خوانساری به درخواست «شاه سلیمان صفوی»، شیخ الاسلامی اصفهان را به عهده گرفت. یکی از وظایفی که شیخ الاسلام به عهده داشت قضاوت بود. می توان گفت، در دوره صفویه فقه شیعه به تدریج به فقهی حاکم تبدیل شد و در عمل، شاهد پیاده شدن بخشی از قوانین شیعی در این عصر هستیم، به گونه ای که فقه شیعه از حیثه نظر خارج گشت و به تدریج، عرصه عمل را تجربه نمود. حقوق اساسی و یا فقه سیاسی شیعه در این دوره، بر اثر درگیری عملی علما با مسائل مربوط به حاکمیت و حکومت، گسترش می یابد. فقها در این دوره به دنبال تثبیت تشیع و تبیین احکام الهی در همه ابعاد بودند و با استفاده از موقعیت به وجود آمده بهترین راهکار و گزینه را انتخاب نمودند و با فعالیت های فرهنگی منسجم، توانستند ایران را به کانون تشیع تبدیل سازند. در این زمینه تعامل با شاهان صفوی از بین دیگر گزینه های موجود، بهترین انتخاب بود. به عبارت دیگر آنان از میان بد و بدتر، بد را انتخاب کردند.

در غیر این صورت، یا باید فقها با همان سبک قدیم کنج عزلت بر می‌گزیدند و یا در برابر شاهان صفوی موضع می‌گرفتند که برخلاف آن از تشیع با جایگاه رفیع امروزی هیچ خبری نبود، از این رو پژوهش حاضر به بررسی رویکرد علمای دوره شاه سلیمان صفوی نسبت به پذیرش ولایت حاکم جائر با رویکرد توصیفی-تحلیلی به عنوان مسأله این تحقیق می‌پردازد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در خصوص موضوع این پایان نامه که تحت عنوان «علمای عصر شاه سلیمان صفوی و رویکرد در پذیرش ولایت حاکم جائر» می‌باشد، کتاب، پایان نامه و مقاله‌ای چاپ نشده است، اما در رابطه با این موضوع کتاب «ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران» اثر منصور صفت گل، تاریخ تحولات دینی ایران در سده‌های دهم تا دوازدهم هجری قمری را مورد بررسی قرار داده و به تاریخ ترکان صفوی می‌پردازد. کتاب «مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی» اثر سید هاشم آفاجری می‌باشد. در رابطه با موضوع این تحقیق در رساله دکتری تحت عنوان «قدرت و مشروعیت در ایران سده ۱۲ و ۱۳ هجری» توسط سید محمد طاهری مقدم در سال ۱۳۹۰ در دانشگاه شهید بهشتی تهران به تاریخ دوران صفویه از آغاز این حکومت پرداخته شده است. در رابطه موضوع این پژوهش، پایان نامه‌ای تحت عنوان «بررسی همگرایی و واگرایی علمای شیعه و تصوف در زمان شاه سلیمان و سلطان حسین صفوی» توسط اکبر نیازی میرکی در دانشگاه سیستان و بلوچستان نوشته شده است که اشاره‌ای به نقش علمای صفویه و روابط آنها با دولت صفوی داشته است و تا حدودی این پایان نامه می‌تواند پیشینه‌ای برای این تحقیق باشد. مقالات متعددی به مسئله ولایت و حاکم جور اشاره شده است که به معرفی این مقالات پرداخته می‌شود. مقاله‌ای تحت عنوان «علل همکاری علمای شیعه با دولت صوفی صفویه» به رابطه و علل همکاری علمای شیعه با دولت صفوی پرداخته است که در این پایان نامه از آن استفاده می‌شود. این مقاله توسط محسن فتاحی اردکانی در فصلنامه حکومت اسلامی، سال هجدهم، شماره ۳ پیاپی ۶۹، پاییز ۱۳۹۲ به چاپ رسیده است؛ مقاله «تعامل و تقابل تصوف و تشیع در عصر صفوی» نوشته علی اکبر تشکری و الهام نقیبی در فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، سال ششم، شماره ۲ (پیاپی ۲۲، تابستان ۱۳۹۳) چاپ شده است. در این مقاله به مفهوم ولایت و کارکرد سیاسی آن اشاره شده است؛ مقاله «تأثیرات سیاسی اندیشه‌های «ضد تقریبی» علمای شیعه و سنی بر جامعه ایران دوره صفویه» توسط احسان آذرکمند چاپ شده و به سب و لعن خلفا اشاره کرده است. این مقاله در فصلنامه سیاست متعالیه، پیاپی ۲۶ (پاییز ۱۳۹۸) منتشر شده است؛ در مقاله «سیر تاریخی نظریه ولایت فقیه» به پذیرش ولایت از جانب حاکمان جور پرداخته است. این مقاله در پژوهشنامه حقوق اسلامی، پیاپی ۳-۴ (تابستان و پاییز ۱۳۸۰) توسط یعقوب علی برجی به چاپ رسیده است؛ مقاله «سیر تکاملی ابعاد اجتماعی ولایت فقیه از دوران مغول تا مشروطه» توسط رمضان نرگسی در فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی، پیاپی ۳ (تابستان ۱۳۸۹) به چاپ رسیده است و به مسئله ولایت در عصر صفوی اشاره کرده است؛ مقاله «صورتبندی مذهبی - سیاسی جامعه ایرانی در عصر صفوی» که توسط مهدی نجف زاده در فصلنامه

سیاست، سال چهارم شماره ۱ (پیاپی ۱۳، بهار ۱۳۸۹) به چاپ رسیده به مسئله شعائر دینی در دوره صفویه پرداخته است و به رابطه شاه سلیمان و مناسک دینی اشاره کرده است؛ مقاله «تحلیل قاعده فقهی «حرمت ولایت جائز» و مستثنیات آن در فقه شیعه» توسط ملک افضلی اردکانی و همکاران در فصلنامه حکومت اسلامی، سال بیست و سوم شماره ۳ (پیاپی ۸۹، پاییز ۱۳۹۷) به چاپ رسیده است که به مسئله ولایت جائز و چگونگی پذیرش آن از سوی علمای شیعه در شرایط خاص اشاره کرده است و مقاله «آراء فقیهان عصر صفوی در باره تعامل با حکومت‌ها» توسط محمدحسین رجبی (دوانی) در مجله تاریخ و تمدن اسلامی، پیاپی ۹ (بهار و تابستان ۱۳۸۸) به چاپ رسیده که به دیدگاه علمای سلف در باره همکاری با دولت‌ها پرداخته است. مقاله «علما و فقیهان مشهور و نقش آنان در دربار صفوی» توسط علی اکبر حسینی در ماهنامه مکتب اسلام شماره ۵ (۱۳۸۱) به چاپ رسیده است که به معرفی علما و فقهای مشهور در دربار صفوی و وظائف و نقش مذهبی و اجتماعی آنها در این عصر پرداخته است. مقاله «روحانیت و تعامل با حکومت در حقوق اساسی عصر صفویه» توسط قاسم علی صداقت در مجله معرفت شماره ۹۳ (شهریور ۱۳۸۴) به چاپ رسیده است که به رابطه فقه سیاسی شیعه با سلاطین و حکومت‌های جائز پرداخته است.

۱-۳- ضرورت انجام تحقیق

مورخان در ادوار گذشته بیشتر به تاریخ‌های سیاسی و خاندان‌های حکومت‌گر توجه داشته‌اند و نقش آنان در تالیفات خود منعکس کرده‌اند و کمتر به نقش اندیشمندان توجه شده است. از این رو بررسی و واکاوی نقش علمای عصر صفوی (عصر شاه سلیمان صفوی) - که از مهمترین حکومت‌های تاریخ ایران است - از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، بنابراین بررسی علمای دوره شاه سلیمان صفوی و رویکرد آنان نسبت به حاکم جائز در یک تحقیق نظام مند و منسجم ضروری است و این پژوهش به این موضوع می‌پردازد و به تجزیه و تحلیل آن خواهد پرداخت.

۱-۴- سؤالات کلی و فرعی تحقیق

۱-۴-۱- سوال اصلی

۱- رویکرد علمای عصر شاه سلیمان صفوی نسبت به پذیرش ولایت حاکم جائز چه فراز و فرودهایی را سر گذرانده است؟

۱-۴-۲- سؤالات فرعی

- ۱- آیا حضور و همکاری‌های علما در امور حکومتی و ارتباط با شاه سلیمان صفوی به معنای تایید مشروعیت حکومت صفوی بوده است؟
- ۲- فقه شیعه در تصدی برخی از منصب‌ها از سوی علما در دوره ی شاه سلیمان چه کارکردی داشته است؟

۱-۵- هدف‌ها و کاربردهای مورد انتظار از انجام تحقیق

هدف از این تحقیق تبیین جایگاه علما در مناسبات حکومتی در دوره صفویه (شاه سلیمان صفوی) و رویکرد در پذیرش ولایت حاکم جائر می‌باشد. این پژوهش برای دانشجویان و علاقمندان به رشته تاریخ، صدا و سیما، وزارت ارشاد، سازمان تبلیغات اسلامی، مراکز حوزوی و پژوهش‌های تاریخی کاربرد مفید و ارزشمندی دارد.

۱-۶- جنبه جدید و نوآوری تحقیق

تاکنون در خصوص موضوع علمای عصر شاه سلیمان صفوی و رویکرد در پذیرش ولایت حاکم جور پژوهشی صورت نگرفته و پژوهش حاضر نخستین کار در این خصوص می‌باشد. این پژوهش به تجزیه و تحلیل رویکرد علمای عصر شاه سلیمان به حاکم جائر برای اولین بار می‌پردازد.

۱-۷- روش تحقیق

بنا بر ماهیت موضوع مورد پژوهش، روش تخصیص یافته توصیفی-تحلیلی می‌باشد. بدین منظور در بخش توصیفی آن به معرفی علما در دوره مورد پژوهش پرداخته می‌شود. در بخش تحلیلی به رویکرد در پذیرش ولایت حاکم جائر مورد بررسی قرار می‌گیرد. مراجعه به منابع دسته اول در تحقیق و فیش برداری از آنها دستمایه پژوهش است. ابتدا اطلاعات و داده‌های تاریخی در باب هر سوال جمع‌آوری سپس با توجه به منابع مختلف به بررسی و تحلیل آنها و سپس به نگارش آنها پرداخته می‌شود.

فصل دوم

بررسی مفهوم حاکم جائز از دیدگاه علما و پیشینه همکاری علما با حاکمان

مدخل

مفهوم جائز از دیدگاه علمای شیعه و اهل سنت، همکاری علما با حکام جور، ادوار تعامل علما با حاکمان، دیدگاه علمای متقدم درباره حکومت‌ها، حکومت صفوی و فقه سیاسی شیعه، مشروعیت حکومت صفوی، فقه دوره صفوی، ادوار مختلف فقه سیاسی شیعه، تعامل و همکاری علما شیعه با حکومت‌ها، نیاز دولت صفوی به فقه‌های شیعی مهاجر و سیر مشارکت علما در دولت صفوی در فصل دوم مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱- مفهوم حاکم جائز از دیدگاه علمای شیعه و اهل سنت

عنوان «سلطان یا حاکم جائز» در برابر «سلطان، حاکم یا امام عادل» در سرتاسر فقه دیده می‌شود و در هر بحثی که به نوعی به حکومت ارتباط پیدا می‌کند، می‌توان ردپای این عناوین را بررسی کرد. مهمترین مباحثی که در فقه از «سلطان جائز» بحث شده، عبارت‌اند از: ولایت از طرف جائز، معونه الظالمین، اخذ جوائز سلطان، اخذ خراج و مقاسمه از سلطان، پرداخت زکات به سلطان، جهاد و مرابطة در رکاب سلطان. در شرایطی که امام معصوم در عصر حضور یا فقیه عادل در عصر غیبت - بنا بر نظریه ولایت فقیه عادل - عهده دار اداره جامعه باشند، قبول منصب در حکومت آنان، همکاری با حکومت ایشان، دریافت جایزه، اموالی که به عنوان خراج یا مقاسمه از مردم دریافت کرده‌اند، پرداخت زکات یا مالیات دیگر به آنان، جهاد، دفاع یا مرزبانی از سرزمین‌های اسلامی تحت فرماندهی آنان نه تنها مجاز، بلکه شایسته است (ورعی، ۱۳۹۵: ۸۸).

تقسیم بندی حکومت به مشروع عادل و غیرمشروع جائز یک دیدگاه ثابت نزد فقه‌های شیعه است. بعضی از علما به صراحت به این دو نوع حکومت اشاره کرده‌اند (مانند تقسیم بندی سید مرتضی در رساله فی العمل مع السلطان) و برخی هم در متن عبارتشان وقتی حکومت‌ها را توضیح می‌دهند، به این دو نوع کلی حکومت می‌پردازند. دلیل این امر مشخص است: حکومت‌ها یا ریشه‌ی الهی دارند و یا منبعث از حکم خداوند نیستند. حکومت‌های الهی با نص الهی و نص رسول خدا (ص) محقق می‌شود، اما در مقابل حکومت جور یا غیر مشروع از این ویژگی برخوردار نیست، بلکه بدون نص و اذن الهی یا امام معصوم (ع) تشکیل گردیده است (احمدی طالشیان، ۱۳۸۸: ۱۸۵).

سیاست همراهی با حکومت‌های جور دو رکن اساسی دارد. اول آن که در شرایطی که نیروی کافی برای سرنگونی سلطان جائز وجود ندارد، یا اگر هست، شرایط فرهنگی مناسب فراهم نیست، لازم است تا به جای تمسک به سیاست تنش، نوعی روش نشر فرهنگ را دنبال کرده و اقلیت شیعه را اسیر شمشیرهای دشمن نکرد. با مراجعه به زندگی امامان شیعه علیهم السلام می‌توان این مفهوم را در یافت. مواضع امام صادق علیه السلام در برخورد با قیام زید بن علی و برخورد سایر امامان با قیام‌های دیگر بهترین گواه بر این نکته است. دوم آن که در چنین شرایطی، اصل اولی آن است که یک شیعه حق آن که عمه سلاطین جائز شده و واسطه ظلم آنان بر دیگران باشد، ندارد. همنشینی و همکاری و کار کردن با و یا برای سلاطین، بویژه برای شیعیان

عالم، به عنوان اصل اولی ممنوع، بسیار زشت و حتی در برخی از روایات همپایه کفر بود، اما اصل ثانوی این بود که برای دفاع از منافع مردم به ویژه شیعیان اولاً باید در حکومت نفوذ کرد و ثانیاً اگر سمتی و منصبی پیشنهاد شد که امکان اقامه حقی را برای کسی فراهم کرد، جایز بلکه لازم است تا آن منصب پذیرفته شود (جعفریان، ۱۳۸۹: ۱۱۲/۱).

بحث از حاکم جائر همواره در اندیشه‌های فقهی سیاسی علمای شیعه مطرح بوده است. مطابق فقه سیاسی تشیع حق حاکمیت بر انسان‌ها از آن خدا و رسول خدا و ائمه معصوم بوده و در عصر غیبت از طریق مجتهدان جامع الاشرایط استمرار می‌یابد. این نوع حکومت، حکومت عدل است و در مقابل، کسی که بدون نصب الهی، غاصبانه بر مسند حکومت تکیه بزند، حاکم جائر و حکومت جور است. جور در لغت در تقابل با عدل تعریف شده است و جائر کسی است که ظلم کند. در اصطلاح فقها جائر کسی است که بدون اذن امام یا نایب او به حکومت رسیده باشد. این واژه یکبار در قرآن به کار رفته است (نحل/۹)^۱ در روایات شیعه «امام جور» در برابر «امام عدل» قرار دارد (صدر حسینی، ۱: ۳۸۶-۱۲۴)، اما گاهی اوقات در سیره زندگانی علما دیده می‌شود که با حکومت‌های جائر در زمان خود مماشاتی داشته و آنها را حدی تأیید می‌کردند و زمانی نیز بر حسب اقتضاء و شرایط حاکم در آن زمان بر خوردشان به صورت مبارزه منفی یا کناره‌گیری کلی از دستگاه-های حکومتی بوده است (مجلسی، ۲۱: ۱۳۹۰).

شیعه به خلافت پیامبر و نصب الهی او معتقد است و انتخاب خلیفه و امام معصوم و عادل را از طرف خدا و رسول می‌داند و با هر حاکم و خلیفه نا حق و خلاف این عقیده، مخالفت کرده و همه آنان را طرد می‌کند. طبق دستور قرآن مثل «و لا ترکوا الی الذین ظلموا فتمسکم النار» هیچ‌گونه همکاری با خلفا و حکام جور نداشت مگر در مواردی که مجاز بود؛ مثل، مصلحت، ضرورت یا تقیه در فقه اسلامی. عموماً فقهای شیعه همکاری با سلطان عادل، به حکومت معصوم و یا ولی فقیه و مجتهد جامع شرایط یا حاکم منصوب از جانب او را واجب دانسته‌اند و حتی گاهی همکاری با سلطان جائر را در موارد ضرورت و مصلحت یا تقیه، واجب و گاهی جایز و مباح می‌دانند (حسنی، ۱۳۷۸: ۱۳۴).

بیشتر شیعیان در دوره غیبت حکومت‌های مستقر شیعه و سنی را غاصب می‌دانستند و با آنها همکاری نمی‌کردند. این موضوع سبب شد که شیعیان و در رأس آنها علما و فقهای شیعه اغلب به دنبال قدرت سیاسی نباشند و از آن جایی که شیعیان حق حکومت را مختص ائمه معصوم می‌دانستند، حتی اگر حکومتی شیعی نیز تشکیل می‌شد، از جنبه نظری نامشروع و مصداق حکومت جور و غاصب قلمداد می‌شد، ولی در حالی که شیعیان در عالم نظر همه حکومت‌های مستقر در غیاب معصوم را غاصب می‌دانستند، در عالم عمل ناگزیر

---

^۱ وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَىٰكُمْ أَجْمَعِينَ